

VERSLAG N.A.V. DERDE CONSULTATIEFASE (16 OKT – 14 NOV 2018)

Ontwikkelteam Burgerschap

1. Achtergrond

In maart 2018 zijn negen ontwikkelteams met daarin leraren en schoolleiders uit het primair en voortgezet onderwijs begonnen met de uitwerking van de benodigde kennis en vaardigheden voor de leergebieden Nederlands, Engels/Moderne vreemde talen, Rekenen & Wiskunde, Digitale geletterdheid, Burgerschap, Bewegen & Sport, Kunst & Cultuur, Mens & Maatschappij en Mens & Natuur.

De ontwikkelteams werken in ontwikkelsessies per leergebied aan 1) een visie, 2) grote opdrachten en 3) bouwstenen van kennis en vaardigheden. De bouwstenen vormen de basis voor de herziening van kerndoelen en eindtermen. Na elke ontwikkelsessie volgt er een consultatieperiode waarin de ontwikkelteams feedback en inbreng verzamelen op hun tussenproducten. In het consultatieverslag beschrijft het ontwikkelteam de keuzes die zij hebben gemaakt bij het verwerken van deze feedback en inbreng. U kunt alle tussenproducten en consultatieverslagen tot nu toe vinden op onze website:

<https://curriculum.nu/tussenproducten-en-feedback>

Dit consultatieverslag beschrijft het verloop van de derde consultatieperiode (16 oktober t/m 14 november 2018): de reacties die het team heeft ontvangen en de manier waarop zij deze hebben benut om de grote opdrachten aan te passen. Meer informatie over de aanpak van het consultatieproces leest u in de bijlage van dit document (vanaf p.7).

2. Samenvatting aanpassingen ten behoeve van tussenproduct 'grote opdrachten'

In de derde consultatiefase is wederom veel waardevolle feedback binnengekomen. Het ontwikkelteam wil iedereen bedanken voor deze bijdrage. De reacties bevatten goede input voor het aanscherpen van de grote opdrachten en bieden een mooie aanzet voor het uitwerken van de bouwstenen. Het ontwikkelteam waardeert de complimenten en de positieve waardering die is uitgesproken in de feedback. In de ontwikkelsessie en de voorbereiding daarvan is zorgvuldig gekeken naar de suggesties voor het aanscherpen van grote opdrachten. Op de eerste en een deel van de tweede van de drie ontwikkeldagen zijn input en suggesties besproken en verwerkt. In een enkel geval heeft het ontwikkelteam een suggestie niet meegenomen omdat het buiten de kaders van de opdracht valt of volgens de teamleden al voldoende is verwerkt. De belangrijkste aanpassingen zijn de volgende:

- De grote opdrachten zijn bijgesteld. Dit betreft vooral inhoudelijke aanscherping en soms ook aanvulling.
- Het conceptuele model dat als toelichting bij de grote opdrachten hoort (het Venndiagram) is nader toegelicht en aangepast.
- De basiswaarden die in de visie en de toelichting van de grote opdrachten zijn genoemd zijn van een nadere toelichting voorzien.
- De positie en meerwaarde van het leergebied burgerschap is verduidelijkt door het toevoegen van onderscheidende vaardigheden.
- De samenhang met andere leergebieden is nader uitgewerkt.
- Gebruikte begrippen en concepten zijn beter geduid.

Verder heeft het ontwikkelteam suggesties uit de feedback meegenomen in de eerste uitwerking van het raamwerk van bouwstenen.

Ontwikkelscholen

De elf ontwikkelscholen voor burgerschap hebben ook bijgedragen aan de feedback in deze consultatiefase. Zij hebben hun feedback gebaseerd op inbreng van leraren, leerlingen en ouders. In totaal zijn 111 leerlingen en 13 ouders bevroegd. De ontwikkelscholen zijn overwegend positief over de grote opdrachten, maar hebben ook vragen over verduidelijking van begrippen en de verdere uitwerking daarvan. De grote opdrachten bieden naar hun idee over het algemeen voldoende ruimte voor een uitwerking die past bij hun school. Wel zijn er vragen over de samenhang met andere leergebieden. De scholen merken op dat de afstemming met bijvoorbeeld Mens & maatschappij aandacht behoeft.

Vakexperts

In het ontwikkelproces worden op twee momenten vakinhoudelijke experts gevraagd te reflecteren op de tussenproducten van de ontwikkelteams. De reflectie van de vakexperts voor burgerschap vond plaats in de vorige consultatieronde en wordt derhalve niet benoemd in dit consultatieverslag. Wel hebben andere wetenschappelijke experts in deze consultatiefase online en in verschillende bijeenkomsten feedback aangereikt. Deze feedback is meegenomen in de bespreking van de feedback in dit verslag.

3. Aanpassingen weergegeven o.b.v. de volgende aspecten:

a. Input en/of feedback verwerkt ten behoeve van de grote opdrachten

Democratie en diversiteit als kern van burgerschap

Er is veel waardering voor de keuze voor democratie en diversiteit als kern van burgerschap. Wel zijn er vragen over de invulling van beide thema's.

Democratie vormt samen met diversiteit de kern van burgerschap en staat daarom in het hart van het Venndiagram. In de feedback wordt gevraagd om een verduidelijking van de visie op de democratie, bijvoorbeeld door duidelijk te kiezen voor de deliberatieve democratie. Het ontwikkelteam heeft hier lang over gesproken maar vindt de term deliberatieve democratie te complex om te benoemen in de visie.

In de feedback komt de vraag naar voren of de term *diversiteit* niet vervangen zou moeten worden door pluriformiteit en omgekeerd. Het ontwikkelteam vindt dat diversiteit een belangrijke basis voor democratie vormt. Diversiteit klinkt als een neutrale term maar het is een positief gegeven dat er ruimte is voor verschillende identiteiten. Het streven daarbij zou moeten zijn om tot verbinding en cohesie te komen. Het ontwikkelteam kiest ervoor de term diversiteit bij de kernconcepten te handhaven, maar voegt daar een uitleg aan toe met verwijzing naar identiteit en cohesie. Dit is opgenomen in de toelichting bij de grote opdrachten. Ook werkt het ontwikkelteam samen met andere teams aan een gezamenlijke begrippenlijst waarin het begrip diversiteit wordt toegelicht. In die visie en de brugtekst kiest het team ervoor te spreken van een pluriforme samenleving.

Basiswaarden

Veel stakeholders geven aan dat de centrale basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit meer verduidelijking behoeven. Stakeholders vinden dat de onderbouwing ontbreekt en er zijn vragen over de invulling van de gekozen waarden. Het ontwikkelteam herkent deze feedback en zorgt voor meer onderbouwing in de toelichting bij de grote opdrachten. In de onderbouwing neemt het ontwikkelteam het pleidooi van verschillende stakeholders mee om de waarden vrijheid en gelijkheid te koppelen aan de kaders van de democratische rechtsstaat. Verder kiest het ontwikkelteam er op basis van

de feedback voor de waarden met meer distantie en vanuit een historisch perspectief te beschrijven. De waarden moeten, binnen de kaders van de democratische rechtstaat, door verschillende overtuigingen in te vullen zijn. Hiermee hoopt het ontwikkelteam tegemoet te komen aan verschillende stakeholders die vinden dat de huidige beschrijving van de waarden te politiek geladen zijn en te weinig aanzet bieden tot een kritische bespreking ervan.

De meeste discussie in de feedback ten aanzien van de basiswaarden betreft de waarde *solidariteit*. De vraag is of het niet naast het begrip verantwoordelijkheid moet worden gesteld. Ook het concept rechtvaardigheid zou toegevoegd moeten worden. Het ontwikkelteam heeft uitvoerig gesproken over de begrippen solidariteit, rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid. Rechtvaardigheid is daarbij besproken als een concept met een meer normatieve basis dan solidariteit. Ook de inzet voor anderen komt, in de ogen van het ontwikkelteam, minder tot uitdrukking in deze term. Het team hecht daarom aan de term solidariteit. In de toelichting geeft het team aan dat het daarbij gaat om rechtvaardigheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Ook de waarde *gelijkheid* krijgt een nadere toelichting. In de feedbackreacties wordt opgemerkt dat de termen gelijkheid en gelijkwaardigheid in het tussenproduct inwisselbaar worden gebruikt terwijl ze verschillend zijn. De voorkeur van de stakeholders gaat uit naar de term gelijkwaardigheid. Het ontwikkelteam neemt deze suggestie over en neemt geeft in een toelichting aan dat het gaat om gelijkheid voor de wet (juridisch) en gelijkwaardigheid in de omgang.

Venndiagram

Er zijn veel vragen over de conceptualisering van de kernbegrippen in het Venndiagram. De onderlinge relatie tussen de kernconcepten, de basiswaarden en de maatschappelijke ontwikkelingen is onvoldoende duidelijk voor de stakeholders. Het ontwikkelteam zorgt voor een verduidelijking van de concepten en hun onderlinge relatie. Ook geeft de feedback aan dat er behoefte is aan het toevoegen van begrippen aan het model, waaronder veiligheid, tolerantie, zelfredzaamheid en rechtvaardigheid. Het ontwikkelteam vindt dat het model zich moeten beperken tot de centrale concepten die de onderlegger vormen voor alle grote opdrachten. Daarom kiest het team er niet voor het model verder uit te breiden met de aangereikte suggesties.

Verschillende stakeholders geven aan dat participatie onvoldoende is belicht in de toelichting op de grote opdrachten. Het thema komt wel aan de orde in grote opdracht 3 en 6, maar wordt niet benoemd in de toelichting. Het ontwikkelteam neemt participatie op in de herziene visie, en zoekt daarvoor naar een formulering die ruimte biedt aan eigen keuzes van scholen op basis van hun visie, context en leerlingpopulatie.

Kritisch denken als kernvaardigheid voor burgerschap

Een aantal stakeholders benoemt dat de grote opdrachten meer nadruk zouden moeten leggen op een actieve houding van leerlingen. Kritisch denken verdient meer aandacht: het uitgangspunt moet zijn dat leerlingen bewust een mening leren vormen en dat vanuit die mening een actieve houding ontstaat. Het ontwikkelteam onderschrijft het belang van een actieve houding en heeft het kritisch denken tot uitdrukking willen brengen in de brede vaardigheden. Omdat het een onderscheidende vaardigheid en denkwijze betreft die de kern van burgerschap vormt kiest het ontwikkelteam ervoor deze kritische denkvaardigheden expliciet te noemen in de toelichting op de grote opdrachten. Het ontwikkelteam markeert deze als onderscheidende vaardigheden voor het leergebied burgerschap, dat wat burgerschap kan toevoegen aan inhouden van andere leergebieden. Deze vaardigheden vormen de onderlegger voor alle grote opdrachten.

Ook ethiek zou meer aandacht moeten krijgen, vindt een deel van de stakeholders, en zou opgenomen moeten worden in de buitenste cirkel van het Venndiagram. Het ontwikkelteam onderschrijft het belang van ethiek als onderdeel van burgerschap en heeft dit aspect versterkt in de grote opdrachten. Ook is het uitgewerkt als onderdeel van de bovengenoemde onderscheidende vaardigheden voor burgerschap. Vanwege de tegengestelde reacties op de buitencirkel van het venndiagram heeft het team besloten deze cirkel te verwijderen.

Grote opdrachten democratie (grote opdrachten 1, 2, 3)

Het ontwikkelteam herkent de feedback dat institutionele kaders te weinig benoemd zijn in de grote opdrachten. Het ontwikkelteam vindt het belangrijk dat er in burgerschap aandacht is voor wetgevende kaders en hoe je als burger dat proces kunt beïnvloeden. Dit aspect wordt meegenomen in de grote opdrachten over democratie.

Verschillende feedbackreacties geven aan dat de rol van Europa en van internationale verdragen meer expliciet benoemd moet worden. In de grote opdrachten gaat het over 'schaalniveaus' en het ontwikkelteam heeft daarmee bedoeld dat er ook aandacht is Europa en de wereld en zal dit waar passend verduidelijken in de tekst.

Diversiteit (grote opdrachten 4, 5, 6)

Verschillende feedback-gevers zijn van mening dat de grote opdrachten een curriculum neerzetten dat cognitief gericht is en de rol van emoties miskent. Hoewel empathie tweemaal genoemd wordt, leggen de grote opdrachten de nadruk op het kennen van en kunnen omgaan met kwesties. Dit terwijl emoties, en het kunnen verwoorden ervan, een belangrijk rol spelen bij de grote opdrachten over democratie en diversiteit (met name grote opdrachten 2, 5 en 6). Het ontwikkelteam vindt dat het binnen de opdracht die zij hebben, namelijk om het kennen en kunnen te benoemen, niet mogelijk is hier uitgebreid aandacht aan te besteden. Wel benoemt het team in de grote opdrachten en visie dat conflicten en beslissingen een emotionele achtergrond hebben.

Stakeholders waarderen het dat diversiteit nu minder van verschillen uitgaat dan in de vorige ronde. Maar verschillende stakeholders vinden de framing van diversiteit nog steeds te weinig positief. Het ontwikkelteam neemt dit ter harte en zorgt ervoor dat het benadrukken van overeenkomsten meer aandacht krijgt in de grote opdrachten.

Thema's (grote opdrachten 7, 8, 9, 10)

Het ontwikkelteam herkent zich in de feedback dat de thema's innovatie, duurzaamheid en globalisering meer onderbouwing behoeven. Deze onderbouwing wordt momenteel gegeven in een intern document. Het ontwikkelteam werkt samen met andere teams aan een meer expliciete onderbouwing van en visie op de invulling van deze thema's. Hierbij worden ook de *sustainable development goals* benoemd, zoals aanbevolen in de feedback. Ook neemt het team de suggestie mee om meer nadruk te leggen op reflecteren en verantwoordelijkheid nemen voor elkaar, evenals het benoemen van gedeelde belangen naast tegengestelde belangen.

Ruimte voor scholen

De feedback geeft aan dat stakeholders voldoende ruimte zien voor scholen om de voorgestelde grote opdrachten te laten aansluiten bij hun eigen visie en context. Wel wordt opgemerkt dat de grote opdrachten genuanceerd zijn geformuleerd, terwijl de titels van de grote opdrachten juist stellig en ongenueanceerd zijn. Het ontwikkelteam heeft de titels vooralsnog niet aangepast omdat het eerst de bouwstenen van goede titels

wil voorzien. Daarna kunnen de titels van de Grote opdrachten worden aangepast, aansluitend op de titels van de bouwstenen.

Samenhang

Op de vraag of er voldoende samenhang tussen burgerschap en grote opdrachten van andere leergebieden is, zijn uiteenlopende reacties binnengekomen. Er zijn veel vragen over de wijze waarop burgerschap geïntegreerd zou kunnen worden en ook over de wenselijkheid daarvan. Ook zijn er verschillende opmerkingen over de afstemming met andere leergebieden, zowel wat betreft inhouden als wat betreft terminologie en toonzetting. Het ontwikkelteam heeft gewerkt aan afstemming met andere ontwikkelteams. Verder is in de toelichting op de grote opdrachten een schema opgenomen waarin de inhoudelijke relaties met andere leergebieden zijn weergegeven.

b. Input en/of feedback niet verwerkt ten behoeve van de grote opdrachten

Verschillende stakeholders vinden dat de grote opdrachten de inhouden op een meer actieve en prikkelende manier voor leerlingen zouden moeten benoemen. Burgerschap zou als een 'energizer' moeten fungeren, waarbij leerlingen leren om te reageren op spanningsvolle thema's. Het ontwikkelteam ziet hierin een belangrijk taak voor leraren en vindt dat de wijze waarop de voorgestelde inhouden worden aangeboden een didactische keuze betreft. Daarmee maakt het geen deel uit van de opdracht van het ontwikkelteam. Wel legt het team in de visie meer nadruk op het belang van betekenisvolle contexten.

Leerlingparticipatie is een thema dat nader geconcretiseerd zou moeten worden. Het ontwikkelteam vindt dit een belangrijk aspect van burgerschap maar vindt dat de school daar een eigen invulling aan geeft, afhankelijk van zijn visie, leerlingpopulatie en omgeving. Deze invulling valt buiten de kaders van de opdracht aan het ontwikkelteam, namelijk om het aanbod voor burgerschap te beschrijven. Wel benoemt het ontwikkelteam in grote opdracht 1 tot/met 3 dat burgerschap van leerlingen een actieve houding vraagt en dat de school daarbij als oefenplaats dient.

In de feedback wordt opgemerkt dat de grote opdrachten te weinig aandacht besteden aan de ondermijnende werking van innovatie en globalisering op burgers en burgerschap. Het ontwikkelteam is van mening dat de wijze waarop deze thema's zijn benoemd ruimte biedt voor een bespreking van zowel de positieve als mogelijk negatieve gevolgen van innovatie en globalisering. Het team zorgt ervoor dat dit bij de uitwerking in de bouwstenen ook het geval is.

Het ontwikkelteam neemt de suggestie van verschillende stakeholders om naast levensbeschouwing ook religie te benoemen niet over. Het team is van mening dat levensbeschouwing religie omvat.

c. Input en/of feedback meenemen naar de vervolgfase

Uit de feedback komen verschillende aandachtspunten naar voren voor de uitwerking van de bouwstenen. Er wordt opgemerkt dat het aspect van economische ongelijkheid te weinig aan bod komt in de grote opdrachten rondom diversiteit (grote opdrachten 4, 5 en 6). Het ontwikkelteam is het ermee eens dat dat dit een belangrijk aspect van diversiteit is, ook je economische achtergrond is van invloed op je identiteit en bepaalt keuzes in je leven. Het team werkt dit aspect uit in de bouwstenen.

Verschillende feedbackreacties geven aan dat digitaal burgerschap breder moet worden ingevuld. De nadruk zou moeten liggen op de impact van technologische ontwikkelingen op democratie, diversiteit en sociale cohesie. De wisselwerking tussen reële en virtuele

netwerken en de impact die dat heeft verdient meer aandacht. Ook zou meer nagedacht moeten worden over weerbaarheid in de digitale wereld inclusief het betrachten van terughoudendheid in mediagebruik. Het ontwikkelteam werkt het begrip digitaal burgerschap verder uit in de bouwstenen. Deze invulling stemt het team af met het ontwikkelteam digitale geletterdheid.

In de feedback wordt gevraagd om een nadere toelichting op de brede vaardigheid zelfregulering en wat dit betekent vanuit het perspectief van burgerschap. Het ontwikkelteam neemt deze suggestie mee in de uitwerking van de bouwstenen.

In de feedback komt naar voren dat Europees burgerschap apart moet worden benoemd. Dit thema wordt in de bouwstenen verder uitgewerkt.

Het ontwikkelteam neemt tevens de suggestie mee om afval en grondstoffen te benoemen bij de uitwerking van het thema duurzaamheid en innovatie (grote opdrachten 7 en 10). Ook de voorgestelde thema's van de circulaire economie, afvalscheiding, plastic soep en zwerfafval worden meegenomen.

Tenslotte is ook het belang van aandacht voor interculturele vaardigheden benoemd in de feedback. Het ontwikkelteam overweegt om deze vaardigheden te verwerken in de onderscheidende vaardigheden en neemt dit mee als een van de consultatievragen.

BIJLAGE 1: CONSULTATIEPROCES

Algemene aanpak consultatieproces

De consultatie heeft verschillende doelen. Het eerste doel is het inhoudelijk verrijken van de tussenproducten. De ontwikkelteams kunnen immers niet alleen de bouwstenen formuleren. Zij hebben de deskundigheid en ervaringen van de rest van het onderwijs- en maatschappelijke veld hierin nodig, leerlingen en ouders. Het tweede doel is de herkenbaarheid van de eindopbrengst voor leraren te bevorderen. De ontwikkelscholen hebben hierin een belangrijke rol. Leraren zijn immers de beoogde gebruikers. Ten derde hebben veel betrokkenen een belang bij de inhoud van de eindopbrengst of spelen ze een rol in de realisatie van het uiteindelijke curriculum; het is belangrijk dat zij in deze fase al hun inbreng kunnen geven.

Bij de start van de consultatieperiode is het tussenproduct van alle ontwikkelteams met bijbehorende consultatievragen breed gedeeld met ontwikkelscholen en andere betrokkenen in het onderwijsveld en daarbuiten. De betrokkenen konden feedback aanreiken via een online feedbackformulier. Daarnaast zijn de leraren en schoolleiders uit de ontwikkelteams uitgenodigd bij verschillende bijeenkomsten die door diverse partijen zijn georganiseerd, om daar met aanwezigen in gesprek te gaan over de tussenproducten. De organisatoren van de bijeenkomsten konden daarna schriftelijke feedback aanleveren via de online feedbackformulieren. In een aantal gevallen waren er ook bijeenkomsten die meer gericht waren op het ophalen van input voor de komende ontwikkelsessie.

Binnengekomen reacties in de derde consultatieperiode

De derde consultatieperiode liep van 16 oktober tot 14 november. In totaal zijn er 555 feedbackformulieren ingevuld. Deels zijn dit persoonlijke reacties, maar er zijn ook formulieren ingevuld namens organisaties of naar aanleiding van bijeenkomsten. In de feedback zijn o.a. vakverenigingen, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven vertegenwoordigd. Ook de ontwikkelscholen hebben gereageerd op de tussenproducten middels de feedbackformulieren. De ontwikkelscholen hadden de opdracht om hun inbreng te baseren op de feedback van het lerarenteam op hun school, van ouders, van leerlingen en waar mogelijk het aansluitend onderwijs en maatschappelijke organisaties rondom de school. De specifieke aantallen feedbackreacties zijn per leergebied als volgt:

Leergebieden	Nederlands	Rekenen/ Wiskunde	Engels/MVT	Burgerschap	Geletterdheid Dig.	Bewegen en sport	Kunst en Cultuur	Mens en Maatschappij	Mens en Natuur
Het aantal reacties via de website	79	51	52	82	47	47	71	62	64

Bent u benieuwd naar de binnengekomen reacties? Deze kunt u vinden op <https://curriculum.nu/ontvangen-feedback-3>.

Analyse van input en feedback

Het ontwikkelteam heeft de binnengekomen antwoorden geclusterd in thema's en geanalyseerd op grote lijnen in die reacties. Vervolgens zijn de reacties door de ontwikkelteamleden individueel en als team gewaardeerd. Op basis van de teamwaardering en bijbehorende argumentatie hebben de leden van het ontwikkelteam vastgesteld (i) welke input en feedback in de grote opdrachten wordt verwerkt, (ii) welke

input en feedback niet in de grote opdrachten wordt verwerkt en (iii) welke feedback naar de volgende fase wordt meegenomen.